

УДК 81'161.2'366.5

І. А. Ярошевич

Нові підходи до вивчення прикметника та його категорій

У статті відзначено вагомий внесок відомого українського мовознавця-граматиста А. Грищенка у розбудову вчення про прикметник української мови, особливості функціонування якого вчений ґрунтовно описав в історичному аспекті. Зосереджено увагу на тому, що спостереження вченого дали поштовх для розширення й уточнення у новітніх дослідженнях деяких положень щодо статусу прикметника в системі частин мови і його категорій у граматичній структурі української мови.

Ключові слова: частини мови, прикметник, граматична категорія, категорія ступенів порівняння.

В статье отмечен весомый вклад известного украинского языковеда-грамматиста А. Грищенко в развитии учения об имени прилагательном украинского языка, особенностей функционирования которого ученый всесторонне описал в историческом аспекте. Особое внимание обращено на то, что наблюдения ученого послужили толчком для расширения и уточнения в новейших исследованиях некоторых положений относительно определения статуса имени прилагательного в системе частей речи и его категорий в грамматической структуре украинского языка.

Ключевые слова: части речи, имя прилагательное, грамматическая категория, категория степеней сравнения.

The article noted a significant contribution of famous Ukrainian linguist, grammarian A. Grishchenko into the development of the theory of language as the main morphological units, including the doctrine of the adjective of Ukrainian language, inflectional and derivational characteristics which scientist thoroughly described in historical perspective and in relation to other relevant events of Slavic languages.

Special attention in the article is focused on the characteristics of inherent adjective grammatical categories, their interconnection and operation in other parts of speech. The views of scientist on the nature of the adjective, its sort and grammatical categories gave impetus to review and specify some provisions of traditionally established in recent studies, which theoretical principles are based on two important methodological concepts - semantic and functional-categorical.

In particular, in the studies of dunctional-categorical put to scientific use the notion of centrality and peripheral parts of speech and therefore motivated definition of the adjective as peripheral parts of speech comparing two central-noun and verb.

Fundamentally important in theoretical plan and is the definition of primary and secondary functions of the adjective and its division into primary and secondary on the basis derivatives. In these studies Author determined as one of the defining adjective grammatical categories – category of the comparison – which was first granted the status of interlevel, since it concentrated both morphological and syntactic and word building and signs.

Key words: part of speech, adjective, grammatical category, category degrees of comparison.

Упродовж другої половини минулого століття, що характеризується бурхливим розвитком української мовознавчої науки на всіх мовних рівнях, учені-мовознавці особливу увагу зосередили на системному описові основних одиниць морфологічного рівня – частин мови. У науковому доробку вчених з'явилася низка фундаментальних праць, присвячених простеженню шляхів формування, становлення й розвитку іменника (І. Матвіяс), дієслова (В. Русанівський), числівника (Г. Арполенко, К. Городенська, Г. Щербатюк) та ін. Яскраву сторінку в історію вивчення й системний усебічний опис прикметника вписав відомий граматист А. Грищенко своєю монографією "Прикметник в українській мові" [4]. Важливим теоретичним здобутком ученого є те, що в ній уперше на широкому лінгвістично достовірному матеріалі писемних пам'яток, даних діалектного мовлення і наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених простежено історію виокремлення в самостійну частину мови прикметника, виявлено і схарактеризовано основні його ознаки порівняно з іншими частинами мови, схарактеризовано притаманні лише йому та іншим частинам мови, зокрема іменникові, граматичні категорії роду, числа та відмінка. Формування прикметника як самостійної частини мови, тісно пов'язаної саме з іменником, за спостереженням А. Грищенка, відбувалося на тлі поєднання сукупності характерних його особливостей, "одні з яких є семантично-морфологічними (парадигматичними), а інші – виразно синтаксичними" [4, с. 6]. Зокрема, сформованими у системі прикметника семантико-морфологічними особливостями вчений визначає такі: а) наявність протиставлюваних розрядів прикметника – якісних і відносних; б) виокремлення властивої йому категорії ступенів порівняння для вираження міри виявлення ознаки в розряді якісних прикметників; в) можливості творення похідних прикметників від якісних за допомогою суфіксів, що містять суб'єктивну оцінку міри виявлення ознаки; г) наявність системи відмінкових форм, протиставлюваних в однині за системою

закінчень у чоловічому, жіночому й середньому родах, а в множині за відсутністю такого протиставлення. Що стосується виразно синтаксичних особливостей, сформованих у системі прикметника, їх вияв спостерігається лише на основі синтаксичного вживання прикметника в реченні. Саме тому властиві прикметникові синтаксичні категорії роду, числа і відмінка, зауважує автор, "не змішуються із специфічно прикметниковими відмінковими закінченнями, за якими прикметник протиставляється іменникові як виразна з морфологічного погляду частина мови" [Там само]. Ці спостереження дали підстави дослідникові виокремити у складі прикметника первинні (конститутивні) і вторинні (неконститутивні) функції, пов'язані з його вживанням у внутрішньосинтаксичній структурі речення.

Одним із важливих питань у граматичній теорії частин мови і характеристики визначальних її одиниць, що їх порушив автор у своєму дослідженні, є також простеження співвідношення прикметника з трьома іншими частинами мови – іменником, дієсловом і прислівником, із якими він вільно вступає в дериваційні зв'язки. На підставі виявлення цього зв'язку автор доходить висновку, що іменник і дієслово є конститутивними одиницями з погляду формування речення, а прикметник і прислівник такими не є.

Це спостереження уможливило в подальшому розвитку граматичної теорії визначення іменника і дієслова як центральних частин мови, а прикметника і прислівника як периферійних [2, с. 16; 3, с. 3–10].

Високо оцінюючи аналізовану працю, зауважимо, що вона дала плідний поштовх до розбудови теорії прикметникової системи, до розбудови в подальшому нормативних у традиційному мовознавстві теоретичних узагальнень у структурі прикметника. Про це свідчать сформульовані вченим визначення поняттєво-термінологічного апарату, що його містять відповідні розділи навчального курсу "Сучасна українська літературна мова" [10] за його редакцією, статті про прикметник і його категорії в енциклопедичному виданні "Українська мова" [11], а також академічний курс "Сучасна українська літературна мова. Морфологія" [9], автором розділу про прикметник є Д. Баранник. Однак, як слушно зауважував відомий мовознавець А. Білецький, "кожна наука, а не тільки мовознавство, не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами, новим їх розумінням, новими теоріями" [1, с. 42]. З цього приводу І. Кучеренко навіть констатував, що майже кожне

явище в мовознавстві має два тлумачення – "нормативне" (назване ще шкільним, традиційним) і "наукове" [7, с. 7]. При цьому варто зауважити, що традиційний підхід, ретельно описаний науковцями впродовж багатовікової історії розвитку граматичної науки в Україні, як бачимо, виявився надто стійким і достатньо переконливим. Його особливістю є опертя на формально-значеннєві засади у вивченні мовних одиниць, у тому числі й частин мови.

В останні десятиліття в українському мовознавстві набув поширення започаткований ще О. Потебнею новий підхід до аналізу структурних одиниць мови, у тому числі й частин мови, що спирається на два методологічно вагомні концепти – семантичний і функційно-категорійний. Цей підхід у граматиці теоретично обґрунтував на сучасному українському мовному матеріалі І. Вихованець, що уможливило створення нової граматичної школи, досягнення якої плідно починають пропагувати і впроваджувати в навчальний процес у вищих навчальних закладах України його послідовники – А. Загітко, К. Городенська, Н. Костусяк, М. Скаб, І. Мельник, О. Межов, Т. Масицька та ін. Цей підхід, звичайно, враховує досягнення представників традиційного мовознавства, водночас комплексно поєднує формально-граматичні (від форми до значення) і семантико-граматичні (від значення або функції до форми) особливості аналізованих мовних одиниць, що вносить часом досить істотні зміни в їхню кваліфікацію. Зокрема, у новій академічній граматиці "Теоретична морфологія української мови" порівняно з традиційним визначенням прикметника як частини мови значно розширено його дефініцію, а саме: прикметник кваліфіковано передусім як периферійну частину мови, "яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числі й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема) та може виконувати комунікативну функцію теми чи реми або входити до складу комплексної теми чи реми" [2, с. 121]. Уперше у новітніх дослідженнях до наукового обігу введено поняття центральності й периферійності частин мови та вмотивовано відповідну їх дефініцію. Периферійність прикметника, як і похідного від нього прислівника, на відміну від центральних частин мови – іменника і дієслова, мотивується кількома ознаками у його функціонуванні, з-поміж яких є нейтралізація в них семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак. Це пояснюється природою їхньої семантики, тобто закріпленістю за приіменниковою

і придієслівною позиціями. Функціонуючи у структурі речення, прикметник і похідний від нього прислівник стають своєрідними доповнювачами центральних частин мови – іменника і дієслова [Там само, с. 6–7]. Периферійність прикметника засвідчує також його стосунок до властивих йому граматичних категорій і морфологічного оформлення належних до нього лексичних одиниць. У прикметниках, як відомо, виявляють співвідносні з іменником граматичні категорії роду, числа й відмінка. Але якщо в іменникові вони є незалежними, то в прикметниках вони орієнтовані на опорний іменник, з яким сполучається прикметник, отже, є синтаксично залежними і мають абсолютно словозмінний характер, що вказує на їхню похідність, а отже, і периферійність.

Принципового характеру набуває в новітніх дослідженнях і проблема функціонального використання прикметника. Прихильники традиційного підходу до вивчення прикметника, зокрема виконуваних ним функцій, відзначають, що основна синтаксична роль прикметника в реченні – це бути морфологізованим узгодженим означенням, тобто основна його функція атрибутивна; водночас зазначають, що прикметник може виконувати і предикативну функцію у структурі іменного складеного присудка [9, с. 149]. Уживаючись у нетиповій для прикметникової форми синтаксичній позиції, прикметник втрачає типові для нього граматичні ознаки і набуває відповідних ознак іншої частини мови – дієслова, засвідчує синтаксичний ступінь транспозиції прикметника в дієслово. Якраз у новітніх дослідженнях, порівняно з традиційними, основну увагу зосереджено на особливостях такого функціонального використання прикметника. Особливо це стосується висновку про те, що із синтаксичного погляду тільки ті прикметникові за формальним вираженням одиниці треба "вважати власне прикметниковими, які займають типові для прикметника формально синтаксичну (приіменникову) позицію, виражають атрибутивний зміст і в яких іменні морфологічні категорії роду, числа і відмінка набувають залежного від опорного іменника синтаксичного характеру" [2, с. 127], усі інші позиції засвідчують перехід у сферу дієслова.

Новим у вивченні прикметника є і поділ прикметників на 2 семантично-граматичні підкласи: первинні і вторинні. Первинні прикметники передають якісний стан предмета і морфологічно членуються лише на корінь і флексію, у вторинних ознака є похідною і, крім кореня та флексії, членуються на суфікс і префікс [Там само].

Значну увагу в дослідженнях функційно-категорійного спрямування приділено зіставленню й характеристиці морфологічних і словотвірних категорій прикметника, що є важливим для вирізнення *міжрівневих* граматичних категорій, яким притаманні морфологічні, словотвірні та синтаксичні ознаки. Саме такою категорією у структурі прикметника є категорія ступенів порівняння, яка стосується усіх трьох граматичних рівнів. До речі, поняття і термін *міжрівнева граматична категорія* вперше в українському мовознавстві до наукового обігу ввів І. Вихованець [2, с. 42–43, 139]. Традиційно ж категорію ступенів порівняння кваліфікують як морфологічну словозмінну [4, с. 7; 9, с. 155; 10, с. 331–332], що, як зауважує І. Вихованець, веде до приписування усім прикметниковим формам єдиних синтаксичних характеристик, тобто йдеться про нерозрізнення специфіки форм звичайного ступеня (вихідної форми), вищого ступеня (компаратива) і найвищого ступеня (суперлатива) [2, с. 139]. Кваліфікуючи категорію ступенів як морфолого-синтаксико-словотвірну [6, с. 3; 2, с. 139] та характеризуючи синтаксичні позиції ступеньованих форм, учені на широкому ілюстративному матеріалі доводять, що первинною функцією компаратива є не атрибутивна, а предикативна функція, що є наслідком транспозиції прикметника у сферу дієслова. Водночас форми вищого й найвищого ступенів порівняння можуть виступати у вторинній для них власне-прикметниковій функції за умови "згортання двох (або більше) вихідних елементарних речень в одне просте ускладнене", у результаті чого ступеневі предикати переміщуються з присудкової в приіменникову позицію [3, с. 141]. Важливим є спостереження, що у предикатах зі значенням ступенів порівняння відбувається навіть зміна лексичного значення порівняно з вихідним прикметником.

Отже, у новітніх дослідженнях скориговано й розширено дефініцію прикметника як частини мови, визначено його статус як периферійної частини мови та по-новому схарактеризовано його функціональне призначення і граматичні категорії, що на сьогодні є пріоритетними та потребують упровадження не лише в наукову практику, а й у практику викладання відповідного розділу курсу "Сучасна українська літературна мова" у вищих країни. На жаль, доводиться констатувати, що новий функційно-категорійний підхід "досі не відображається в навчальних курсах усіх рівнів мовознавчої освіти" [5, с. 4] і це при тому, що граматична теорія повинна враховувати всі можливі підходи до аналізу граматичної структури мови.

Література

1. Білецький А. Мовознавство у школі / А. Білецький // Урок української. – 2004. – № 4. – С. 41–42.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
3. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
4. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові : монографія / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
5. Кадомцева Л. О. Сучасні методологічні засади мовознавчої освіти / Л. О. Кадомцева // Українське мовознавство. – К., 1990. – Вип. 17. – С. 3–8.
6. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Вежа, 2002. – 179 с.
7. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 464 с.
8. Мельник І. Відприкметникова дієслівна морфологічна транслозиція / Ірина Мельник // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 11–23.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 140–236.
10. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К. : Вища шк., 2002. – С. 326–338.
11. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.